

EEN ECOLOGISCHE BREUKERVARING?

CORONA EN HISTORISCH BESEF

Maria Grever

Een ecologische breukervaring?

Een ecologische breukervaring?

Corona en historisch besef

An ecological rupture?

Corona and historical consciousness

MARIA GREVER

Hilversum
Verloren
2021

Afscheidscollege / Valedictory Lecture
Erasmus Universiteit Rotterdam, 19 februari 2021.

ISBN 9789087049322

© 2021 Maria Grever
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Typografie: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Rombus/Tanja Stropsma

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

**Mevrouw de decaan,
Zeer gewaardeerde toehoorders,**

Op 15 mei vorig jaar zou ik mijn afscheidsrede geven. De tekst was klaar, gasten zouden komen voor een internationaal symposium, hotels waren gereserveerd ondanks het geplande Eurovisiesongfestival, receptie en diner geregeld. Toen gooide corona roet in het eten. Alles en iedereen moest afgezegd worden. Mijn afscheidsrede verhuisde naar de bundel die ik via een webinar in juni presenteerde.¹

De plotse overgang van een drukke baan waarin je veel mensen ziet en spreekt naar de fase van pensioen in combinatie met een – toen nog “intellectuele” – lockdown was een desoriënterende ervaring. In plaats van directe ontmoetingen kwamen er Zoom en Teams bijeenkomsten. Collega’s kregen het heel druk met online-onderwijs.

Het werd stil op straat. Geen vliegtuigen, weinig autoverkeer. De lucht werd schoner. De dagen eenvormig. Het leek een sereen voorjaar dat later bekend werd als “de eerste golf”. Het herinnerde aan de autoloze zondagen tijdens het kabinet Den Uyl met de spectaculaire beelden van lege autowegen. Maar anders dan in 1973 overheerste nu social distancing. Ondanks de aankondiging van effectieve vaccins bleef het onzeker of de verspreiding van het virus onder controle kwam. In december was het aantal besmettingen zo hoog dat opnieuw alles op slot ging.

Wat doen lockdowns en social distancing met mensen? Afhankelijk van de thuissituatie leidt dat bij sommigen tot vereenzaming, onzekerheid en verzet; bij anderen tot berusting en soms opluchting over de anderhalve meter samenleving, want het sociaalverplichte zoenen bij wie je dat liever niet doet hoeft niet meer. Ondanks de verschillen in ervaring confronteert deze pandemie ons met een keihard feit: het virus trekt zich weinig aan van nationale grenzen en gebruikt de pijlsnelle mobiliteit volop. Door corona is de samenleving minder maakbaar en beheersbaar gebleken.² Je zou ook kunnen zeggen dat de natuur van zich heeft laten horen en de regie van de mensheid heeft overgenomen. U merkt het al, ik spreek over het coronavirus alsof het een wezen is dat ons gewetenloos bedreigt. Welke voorstellingen hebben mensen eigenlijk over het virus? En zijn die anders dan bij pandemieën in de vroegmoderne tijd, zoals de pest, pokken of cholera?

Hoewel beelden over het virus aan bod komen, concentreer ik me in deze rede op iets anders. Twintig jaar geleden hield ik hier op de campus mijn

oratie *De encscenering van de tijd*. Dat was drie maanden na de aanslag op de Twin Towers. Uiteraard speelde 9/11 een rol bij mijn betoog over historisch besef en het concept tijd. Nu is er weer een ingrijpende gebeurtenis, maar deze keer van een geheel andere aard. Wat zijn de mogelijke effecten van corona op historisch besef? Wordt COVID-19 een breukervaring tussen verleden en toekomst?³ Ik begin mijn betoog met enkele achtergronden over de conceptualisatie mens, geschiedenis en natuur.

“Eigenlijke en oneigenlijke geschiedenis”

Zoals bekend bij vakhistorici, beschouwde R.C. Collingwood de geschiedenis van menselijke handelingen als “eigenlijke geschiedenis”. In zijn essay “Human nature and human history” uit 1936 stelt hij dat “All history is the history of past thought”.⁴ En enkele jaren later noteert hij in zijn autobiografie:

“Historical knowledge is the reenactment of a past thought *incapsulated* in a context of present thoughts, which, by contradicting it, confine it to a plane different from theirs.”⁵

Historici onderzoeken gebeurtenissen uit het verleden en reconstrueren in het heden de gedachten die mensen bij hun handelingen in het verleden daarover hadden. Bij hun onderzoek onderscheiden historici een buitenkant en een binnenkant van de gebeurtenissen. De *buitenkant* is waar, wanneer en hoe een gebeurtenis plaatsvond. De *binnenkant* is het denkproces over doeleinden en motieven, hoe vluchtig ook. De *handeling* verenigt volgens Collingwood beide kanten.⁶ Zo kan de oversteek van de Rubicon door Julius Caesar worden “her-dacht” vanuit zijn ideeën over de macht in de Romeinse republiek en kan de moordaanslag van Grigori Javlin in 1914 op de Oostenrijks-Hongaarse troonopvolger “her-dacht” worden vanuit zijn streven naar onafhankelijkheid van alle Slavische volken.⁷ Een veldslag, aanslag, oorlog, toespraak of huwelijk in het verleden kan aan de hand van sporen door onderzoekers worden geactualiseerd via een mentale heropvoering in het heden van toenmalige overwegingen en ideeën over de gebeurtenis.

Dit nu is bij de natuur volgens Collingwood onmogelijk. Er verandert in de natuur veel, maar daarmee is het geen geschiedenis. Astronomie, geologie en paleontologie hebben een historische dimensie, maar anders dan bij gebeurtenissen in de menselijke geschiedenis is er bij de beweging van hemellichamen, het ontstaan van de aarde of bij vulkaanuitbarstingen geen binnenkant met gedachten over intenties en motieven. De natuur ontbeert

historicititeit. Met historiciteit bedoelen we dat behalve het historisch-zijn van de existentie er ook een bewustzijn van is. Mensen *zijn* in de tijd naast andere entiteiten: ze ervaren zichzelf als deel van een tijdstroom en voelen zich in welke vorm dan ook verbonden met het verleden.⁸ Omdat de natuur geen handelingen verricht volgens Collingwoods definitie, noemt hij de geschiedenis ervan “pseudo-geschiedenis” of oneigenlijke geschiedenis.⁹ Kortom, er is bij de natuur geen agency, geen instantie die doelbewust handelingen verricht.

Toch praten mensen vaak over de natuur alsof ze een actor is en worden natuurverschijnselen zoals stormen en orkanen gepersonificeerd. Ook vroeger figureerden ziekten en pandemieën als personages in gedichten en liederen.¹⁰ Marita Mathijssen gaf onlangs een mooi voorbeeld van de dichter Johannes Hasebroek die over de tweede cholera-pandemie in 1848 schreef:

Wie zijt ge, o onbekende
 En ongewenste gast,
 Die, waar ik de ogen wende,
 Mij overal verrast?
 Richt ik naar 't veld mijn schreden,
 Ik zie u dreigend staan,
 En wil ik stadwaarts treden,
 Uw aanzicht grijnst mij aan.¹¹

Het huidige coronavirus spreekt niet minder tot de verbeelding, getuige de liederen, gedichten¹² en vooral metaforen. Mark Rutte beloofde bij de persconferenties om het virus “eronder” te krijgen, met een “hamer te slaan” en er “een beschermende muur” omheen te bouwen. Hugo de Jonge sprak van een “mammoettanker”.¹³ Wopke Hoekstra vergeleek de coronapandemie tijdens Prinsjesdag met een zwarte zwaan die Nederland kwam binnenvliegen.¹⁴ Er zijn columnisten die gesprekken voerden met het coronavirus en hem – want het virus is een man – ervaren als een diabolische figuur die voortdurend onrust stookt, mensen tegen elkaar opzet en de politiek opzadelt met duivelse dilemma’s (wel of niet versoepelingen, wel of niet vaccinatie).¹⁵

CNN-journalist Fareed Zakaria beschouwt het virus als de grote versneller van wat al eerder door globalisering was ingezet, zoals een sterke toename van de ongelijkheid tussen rijken en armen.¹⁶ In zijn boek *Ten Lessons for a Post-Pandemic World*, stelt hij dat COVID-19 de wereld fundamenteel heeft veranderd. Een aanslag of een oorlog kan grote impact hebben, maar er zijn altijd wel ergens landen en regio’s waar mensen er weinig van merken. In een interview met historicus Nail Ferguson zei hij onlangs: “9/11 had no ef-

fect on the lives of people in India. Covid has effected everyone.”¹⁷ Het virus is overal.

Inmiddels worden mensen gevaccineerd in de hoop het virus in te dammen. Maar volgens virologen kunnen er weer andere gevaarlijke virussen komen. Het lijkt op een gevecht tussen mens en natuur. Ferguson meent zelfs dat corona de wraak van de natuur is. Dat klinkt intentioneel en misschien wat overdreven, maar de vraag is of Collingwoods onderscheid tussen eigenlijke en oneigenlijke geschiedenis niet een achterhaald mens/natuur dualisme stimuleert.

De mens als planeetveranderende soort

De merkwaardige situatie doet zich nu voor dat mensen aan de ene kant door het coronavirus als een onzichtbare natuurkracht worden gegijzeld terwijl ze aan de andere kant een ontembare macht zijn, die de biosfeer ondermijnt. De mensheid is een planeetveranderende soort geworden, een Leviathan die de aarde in de loop der eeuwen vergaand heeft geëxploiteerd. Belangrijke oorzaken zijn globalisering, urbanisatie, marktdenken en de ongebreidelde groei van het kapitalisme.¹⁸ Historici zoals Dipesh Chakrabarty, David Christian en Cynthia Brown concluderen dat we in het Antropoceen zijn beland, de opvolger van het geologische tijdvak Holocene dat sinds het einde van de laatste ijstijd (ca. 11.700 jaar geleden) ontstond.¹⁹ Kenmerkend voor het antropoceen is dat de mens bepaalt wat er met de natuur en het ecosysteem gebeurt.²⁰ Oerbossen, landschappen en diersoorten worden door menselijk ingrijpen bedreigd, en vervolgens wordt wat ervan over is met steun van UNESCO als erfgoed beschermd of als “oude” natuur hersteld. Hoe meer landschappen, fauna en flora worden bedreigd, hoe meer prachtige natuurfilms we in de huiskamer kunnen bekijken, begeleid door geruststellende voice-overs zoals van David Attenborough. De wereld als een groot themapark.

Wetenschappers roepen op tot meer ecologisch besef – of tot een “great reset” zoals het World Economic Forum in Davos heeft gedaan²¹ – om te leren van het coronavirus en de ervaringen positief te gebruiken voor de realisatie van een ecologisch verantwoorde toekomst. De Franse filosoof Bruno Latour komt op voor een radicaal andere verhouding tot de aarde. We zitten als mensen volgens hem te veel vast in het oude idee van vooruitgang, waarbij de aarde te lang is beschouwd als een onuitputtelijke bron met de mens als een wezen dat tegenover de natuur staat: “Pas als we onszelf radicaal anders gaan verhouden tot de aarde en haar bewoners, kunnen we

met nieuwe oplossingen komen.”²² Mensen, fauna, flora, landschappen en dingen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. In zijn boek *We Have Never been Modern* uit 1991 heeft Latour gepleit om bij wijze van experiment de dingen, zoals de natuur, een politieke stem te geven, een “parlement der dingen”²³ Dit gaat nogal ver en recentelijk nuanceert Latour zijn ideeën enigszins.²⁴ Toch is deze benadering intussen geconcretiseerd in Nieuw-Zeeland, waar de Whanganui rivier – geheel naar wens van de inheemse Maori gemeenschap – rechtspersoonlijkheid heeft gekregen.²⁵ In Nederland is een heuse Ambassade van de Noordzee opgericht om te onderzoeken of dieren, planten, mensen en dingen in en rond de Noordzee een stem kunnen krijgen. Op de website lezen we: “Eerst gaan we leren *luisteren naar* de zee, vervolgens leren *spreken met* om ten slotte te kunnen *onderhandelen namens* de zee en het leven in de zee.”²⁶ Als je dit doortrekt dan hadden de haringen uit de Noordzee bij de Brexitonderhandelingen beslist niet mogen ontbreken....

Al deze voorbeelden zijn een uiting van een groeiend ongemak over de vernietiging van de biosfeer en de aarde, én van een groeiend besef dat de oppositie mens en natuur niet deugt. Historici houden zich echter nauwelijks met deze kwestie bezig. Historica Leora Auslander stelde in 2005: “Historians are, by profession, suspicious of things.”²⁷ Ondanks environmental history en de material turn blijven we in de voetsporen van Leopold von Ranke nog sterk gericht op schriftelijke bronnen, al is er wel een verandering gaande.²⁸

Latour is ook een van de grondleggers van de bekende Actor Network Theory (ANT), een groep wetenschappers die sedert de jaren tachtig een constructivistische aanpak van de veranderende relatie mens en ding voorstaat. Binnen ANT worden verschijnselen geïnterpreteerd als sociale netwerken waarin de klassieke, essentialistische tegenstelling tussen actieve mensen en passieve objecten ter discussie wordt gesteld.²⁹ In deze visie kunnen objecten, quasi-objecten en andere niet-menselijke elementen binnen een netwerk agency bezitten. De laatste jaren wordt daar ook de natuur toe gerekend. Onderzoekers in erfgoedstudies, zoals Sian Jones, beklemtonen het bestaan van interactieve (vaak verborgen) relatienetwerken tussen mensen, dingen en plaatsen die een lange tijd overspannen.³⁰

Dingen zijn niet neutraal of passief, en vaak verbonden met een bepaalde omgeving. In haar boek *Spiegelreflex* analyseert Susan Legêne etnografische voorwerpen, educatief materiaal, textiel en andere visuele bronnen van Europees kolonialisme die de opbouw van natiestaten schraagden.³¹ Een bekend voorbeeld zijn koloniale schoolplaten.³² Na de onafhankelijkheid van Indonesië en Suriname verdwenen deze bronnen naar de depots van Nederlandse musea. Veel van deze objecten hadden grote afstanden in tijd en

ruimte afgelegd. De laatste decennia worden ze weer geëxposeerd maar nu vanuit postkoloniaal perspectief. Die exposities lokken soms heftige reacties uit. Dit blijkt uit de actie van vijf Congolezen die uit het Afrika Museum bij Nijmegen vorig jaar een houten grafbeeld uit de vitrine ontvreemden en deze actie filmde. Het was een performatief statement tegen de expositie van koloniale roofterkunst. Met hun “roof” zeiden ze: dit object moet terug naar huis, naar ons land.³³

Studies over de levensfasen van een object – bekend van het onderzoek van de antropoloog Igor Kopytoff³⁴ – zijn inmiddels uitgebreid met biografisch historisch onderzoek naar plaats en landschap. Historica Paula Findlen bepleit een geïntegreerde benadering van de geschiedenis van mens en natuur.³⁵ En tijdens het laatste digitale KNHG jaarcongres “Meer dan Menselijk Verleden: Historici, Eco-geschiedenis en Environmental Humanities” in samenwerking met de Vrije Universiteit werd de vraag naar een historisch actorschap van het milieu en het belang van omgevingsgeschiedenis besproken.³⁶ Interdisciplinair onderzoek naar milieu, klimaat, biosfeer en materiële omgeving kan leiden tot nieuwe inzichten over natuurverschijnselen, pandemieën, de interactie tussen mensen, dieren, planten en objecten, en tot het herijken van concepten als autonomie en eigendom.³⁷ Bestaat er dan een binnenkant bij de natuur? Dat lijkt me niet. Het “her-denken” van het smelten van een gletsjer of het vallen van een komeet is onzinnig. In die zin had Collingwood een punt. Maar zijn onderscheid tussen eigenlijke en oneigenlijke geschiedenis heeft het beeld van de superieure mens als actieve actor *tegenover* een passieve natuur wel versterkt. De natuur, inclusief het menselijk handelen, werkt 24 uur per dag en kent een eigen dynamiek.

Als COVID-19 één ding heeft aangetoond dan is het dat het negeren van de verstrengeling van mens, milieu, klimaat, flora, fauna, globalisering en materiële cultuur onze leefomgeving beschadigt en uiteindelijk tot een vernietiging van de aarde en onszelf kan leiden. Het is tijd voor meer ecologisch besef, om het gesleep met goederen en mensen over de wereld, het grootschalig verwoesten van bossen en landschappen, de overexploitatie van grond, het gebruik van pesticiden en kunstmest, en het verhandelen van zeldzame dieren en planten te stoppen. Al die menselijke ingrepen komen voort uit verschillende – soms zelfs goed bedoelde – motieven, variërend van de onstuitbare honger naar enorme winsten en het creëren van werkgelegenheid tot het versterken van spirituele krachten en het behoud van cultureel erfgoed via toerisme. Deze omgang met de aarde leidt tot “verwoestijning” (uitdroging en monoculturalisme) en tot onthistorisering van landschappen (het gelijkschakelen of uitwissen van hun geschiedenis). Volgens historicus Auke van der Woud zijn begrippen zoals “woeste gronden” niet alleen uit het Ne-

derlandse landschap verdwenen maar ook uit ons collectieve geheugen en taalgebruik.³⁸ Het is een vorm van ecologische amnesie.

Intussen zijn we hard op weg naar een zelfgecreëerde ecocide. Hoewel we veel meer kennis hebben van virussen dan tijdens de Spaanse griep in 1918, richten regeringen zich vooral op bestrijding van het verschijnsel (niet onbelangrijk natuurlijk) maar te weinig op preventie. Het uitgangspunt is nog steeds dat de natuur iets buiten ons is en dat agency voorbehouden blijft aan mensen om verandering te initiëren. Dit mens/natuur dualisme is sinds Rousseau diepgeworteld in het westerse denken. De natuur werd verheerlijkt, op een sokkel geplaatst, geromantiseerd en geobjectiveerd.³⁹ Onder invloed van rationalisme, kapitalisme, urbanisatie en industrialisatie plaatste de mensheid zichzelf tegenover de natuur. Op deze dichotomie is het hedendaagse historisch besef gebaseerd. Deze kwestie zal ik nu als laatste vanuit het concept historische cultuur bespreken.

Historische cultuur en historisch besef

In Rotterdam hanteren we een brede en dynamische benadering van historische cultuur. We onderzoeken de verwevenheid van populaire en academische vormen van geschiedbeoefening op drie niveaus: de *verhalen* over het verleden; de *organisatie* van de betekenisgeving (archieven, leerstoelen, standbeelden, rituelen); de *geschiedconcepties*, de vaak onbewust ideeën over het historisch proces (vooruitgang, neergang, eschatologie).⁴⁰ In deze benadering is historisch besef deel van een historische cultuur: het besef van de eigen historiciteit, van alles wat ons omringt en van de plaats die de oriëntatie in de tijd bij elk handelen inneemt. Op deze manier wordt historisch besef gehistoriseerd en ontdaan van zijn universele pretenties die feitelijk gebaseerd zijn op een Eurocentristisch wereldbeeld.⁴¹ Zo heeft historisch besef in de historische cultuur van de Maori's in Nieuw-Zeeland een andere betekenis dan in Nederland. Bij de Maori's zijn mens en natuur verbonden, zoals bleek uit de wettelijke erkenning dat de Whanganui rivier "a singular entity (is) that is 'indivisible' from its people".⁴² In Nederland steunt historisch besef op de notie van een maakbare toekomst met de mens als actieve actor tegenover de natuur.

Binnen de hermeneutische filofie betekent historisch besef het besef dat we in een traditie van overgeleverde interpretaties staan, in termen van Hans-Georg Gadamer: de *Wirkungsgeschichte*. Interpreteren of *verstaan* is volgens Gadamer de basisactiviteit van het menselijk bestaan.⁴³ We verstaan de wereld steeds vanuit het *voorverstaan*, de vertrouwde interpretatiekaders

die verbonden zijn met de cultuur waarin we opgroeien. In de loop van hun leven passen mensen al of niet geleidelijk hun interpretatiekaders aan, want elke ervaring is een proces van (vaak onbewuste) bemiddeling tussen oud en nieuw.⁴⁴ Nieuwe ervaringen kunnen ook botsen met bestaande interpretatiekaders. Het besef van de permanente voortgang van de werkingsgeschiedenis noemt Gadamer werkingshistorisch besef.⁴⁵ Hoewel we de werkingsgeschiedenis nooit volledig kunnen vatten is het besef ervan cruciaal omdat daarmee het idee van gefixeerde interpretaties en canons wordt ondermijnd.⁴⁶

Dit discours is natuurlijk net zo goed westers gekleurd, maar het bevat wel aanknopingspunten voor een mondiale ecologisch historisch besef. Hermeneutici stellen namelijk dat mensen in een dialoog of gesprek kunnen leren van elkaar en van hun omgeving. Een *historisch* gesprek bestaat dan globaal uit twee stappen: het verstaan van bronnen uit het verleden enerzijds en de reflectie op de eigen hedendaagse positie en eventuele emoties daarbij anderzijds.⁴⁷ Het gesprek met de te interpreteren bron (zoals het verhaal van een veteraan, een oorkonde, monument, foto of landschap) kan ons bewust maken van ons voorverstaan en aansporen de eigen interpretaties kritisch te ondervragen. Langs deze weg kan een open houding ontstaan tegenover bestaande tradities en het eigen functioneren daarbinnen.⁴⁸

Conclusies

Wat kunnen we nu concluderen over de effecten van corona op historisch besef? Een eerste effect betreft de tijdsoriëntatie. Door de mondiale omvang en impact van het virus is de verwachting dat mensen in de postcorona wereld gaan denken in termen van de tijd vóór en ná corona. Dit is nu al gaande. Dagbladen schrijven soms zelfs over 2020 als coronarampjaar,⁴⁹ een aanwijzing voor een collectieve breukervaring. De kans is groot dat deze ervaring de periodisering in de geschiedwetenschap en het geschiedenisonderwijs zal beïnvloeden.

Een tweede effect raakt de praktijk van de geschiedbeoefening. Mede onder invloed van corona hebben historici nu meer oog voor ecologische bronnen (zoals waterbeheer, ruilverkaveling, veenexploitatie) en is de interesse voor ecogeschiedenis toegenomen.⁵⁰ Dat geldt ook voor de wereld van onderwijs en musea waar omgevingsgeschiedenis en erfgoededucatie een goede ingang zijn voor de integratie van een ecologisch perspectief.⁵¹ De eenzijdige Rankeaanse nadruk op schriftelijke bronnen, het scriptocentrisme,⁵² is in diskrediet geraakt. Historici gebruiken naast documenten in toenemende mate sensorische en niet-menselijke bronnen.⁵³ Een gesprek met een ero-

derend landschap of een pandemie lijkt vreemd, maar natuurverschijnselen kun je wel – net als een tekst of een monument – historisch duiden. Een vruchtbare invalshoek is de biografisch historische benadering, zoals het bestuderen van de levensfasen van een standbeeld, een gebouw, een plek in de natuur of een heel landschap.⁵⁴ Dat brengt me op het derde effect.

In 2008 noteerde Chakrabarty: “the wall between human and natural history has been breached.”⁵⁵ Misschien is het inderdaad zover gekomen. Door corona is de urgentie gegroeid om voorbij de oppositie mens-natuur te denken en ons bewust te zijn van de continue betrokkenheid van de mens op de wereld. Het welzijn van mensen is afhankelijk van een gezonde aarde.⁵⁶ Het streven naar *planetary health* en een ecologisch verantwoorde toekomst, zoals het World Economic Forum bepleit, vraagt echter om een nieuw verleden. We staan als geesteswetenschappers voor de opgave om een geïntegreerde mondiale geschiedenis van mens, natuur en omgeving samen te stellen in samenwerking met antropologen, biologen, virologen en aardwetenschappers. Gebeurt dat niet dan worden we bij een volgende pandemie weer verrast. Dat betekent dat we afstand moeten nemen van het mens/natuur dualisme met de mens als centrale actor. Wat we natuur noemen is een cultureel en historisch bepaalde voorstelling die zich via de werkingsgeschiedenis aan ons voordoet. Het idee van de natuur als een beheersbare entiteit buiten ons is ontstaan in een bepaalde tijd en is niet universeel. Als mensen zich bewust worden van deze specifieke werkingsgeschiedenis, kan meer ecologisch historisch besef ontstaan. Dan is corona een ecologische breukervaring, een *point of no return*.

Dankwoord

Graag maak ik van de gelegenheid gebruik om enkele mensen te bedanken. Dat is allereerst Siep Stuurman die tien jaar lang op de faculteit een inspirerende collega was. Hij en Kees Ribbens stonden in 2006 aan de wieg van het Center for Historical Culture (het CHC). Robbert-Jan Adriaansen was de eerste student-assistent van het CHC. Hij heeft vanaf het prille begin enthousiast de website én de Newsletter verzorgd, en inhoudelijk veel bijgedragen. Mede door het verwerven van diverse subsidies – NWO, derde geldstroom en het War Heritage project – groeide het CHC uit tot een flinke onderzoeksgroep. De Leidse didacticus Leo Dalhuisen schonk bovendien zijn geschiedenismethoden en didactische boeken aan het CHC waardoor we met de UB een unieke Historisch Didactische Collectie konden opbouwen. Ik dank iedereen die in de loop der jaren het CHC hebben versterkt: student-asis-

tenten, promovendi, postdocs, universitair docenten, bijzondere en gewone hoogleraren, en de UB. We hebben boeiende seminars en internationale conferenties georganiseerd, vaak afgesloten met gezellige diners. Een absoluut hoogtepunt was de nieuwjaarsbijeenkomst in 2017 in Nijmegen “Heel CHC bakt”.

Het CHC kreeg ook internationale support, zoals met name van Peter Seixas, directeur van het Center for the Study of Historical Consciousness aan de University of British Columbia in Vancouver. Zijn onderzoek en centrum dienden als voorbeeld voor het CHC. Niet minder belangrijk was Mario Carretero van de Universidad Autónoma te Madrid. Mario nodigde me in 2010 uit om een paper te geven in Madrid; sindsdien is onze vriendschap gebleven. Met hem en Stefan Berger uit Bochum gingen we het avontuur aan om het grote *Research Handbook Historical Culture and Education* samen te stellen. Ik dank ook Angela Bermudez, Terrie Epstein, Anna Clark, Carla Peck, Jocelyn Létourneau, Sían Jones, Terry Haydn, Karel van Nieuwenhuyse, Kaat Wils en Berber Bevernage voor hun collegiale vriendschap.

Door de goede contacten met de VGN, EUROCLIO en LKCA heb ik al die jaren veel geleerd over ontwikkelingen in het geschiedenisonderwijs, erfgoed en musea. Een centrale en stimulerende rol daarbij vervulde Joke van der Leeuw, oprichter en eerste directeur van EUROCLIO.

Ik kijk met veel plezier terug op mijn tijd als facultair Opleidingsdirecteur en de intensieve samenwerking met Sonja Braber en Marlite Halbertsma. We leidden de eerste externe Onderwijsvisitatie in 2004. In de afgelopen 20 jaar heb ik tien visitaties voor onderwijs en onderzoek in verschillende rollen meegemaakt: 6 extern en 4 midterm. Gelukkig zijn ze alle positief beoordeeld. Een vriendelijk verzoek aan het College van Bestuur: schaf die midterm visitaties nu eens af! Ze zijn niet licht zoals altijd wordt gezegd maar verzwaren onnodig het reguliere werk.

Binnen de afdeling Geschiedenis heb ik met veel studenten en collega's fijn contact gehad, zoals bij de geschiedfilosofische en methodische colleges, de excursies, de Master Thesis Markt, de vernieuwing van de Bachelor Geschiedenis in 2014 en het managen van de afdeling. Maar zonder de supportstaf was dit nooit gelukt. Ik was blij verrast dat enkele collega's mij hebben voorgedragen voor de Athenaprijs die ik in 2015 uit handen van het College van Bestuur kreeg. Veel dank aan jullie allen, ook voor alle lieve mails, kaarten en bloemen die ik in 2020 kreeg!

Buiten de Erasmus Universiteit was het een voorrecht deel uit te maken van inspirerende gezelschappen, zoals het onvolprezen *Tijdschrift voor Geschiedenis*. Enkele malen per jaar bespraken we als redactie binnengekomen artikelen, themanummers, historiografische debatten en de nieuwe lay-out.

De diners in Utrecht, toen we nog sigaartjes rookten, zal ik niet licht vergeten.

Ik heb vele jaren genoten van het bestuurslidmaatschap van het Premium Erasmianum en heb dierbare herinneringen aan Max Sparreboom, directeur van het Premium en eerder decaan met wie ik als Opleidingsdirecteur had samengewerkt.

Heel bijzonder was de KNAW wetenschapscommissie van het NIOD in de tijd dat Marjan Schwegman directeur was. Onze vergaderingen tijdens een moeilijke periode voor het NIOD, soms met een kleine kring van ervaren bestuurders, waren leerzaam en prettig.

Een zelfde aangename sfeer maak ik nu weer mee in het NL-Lab KNAW Humanities cluster, de commissie Geschiedenis en Letteren van het Cultuurfonds, de onderzoeksschool Huizinga en de Raad voor Geesteswetenschappen.

Tenslotte, in moeilijke situaties merk je hoe belangrijk collega's zijn. Ik dank alle mensen in de Erasmus School of History, Culture and Communication die me in 2019 hebben gesteund, maar vooral het facultair Management Team – Susanne Jansen, Jeroen Jansz en Filip Vermeylen – en de andere hoogleraren Gijsbert Oonk, Dick Douwes en Alex van Stipriaan. Ik dank Paul van de Laar, mijn opvolger als afdelingshoofd, voor de hartelijke contacten in een latere fase. Natuurlijk was er ook de kring van vriendinnen, vrienden, familie en mijn geliefde partner Hans. Bij jullie kon ik de boel relativeren.

Collega's, ik hoop van harte dat jullie de geesteswetenschappen, en vooral de geschiedwetenschap, aan de Erasmus Universiteit in ere zullen houden. Niet alleen deze universiteit maar de hele wereld heeft jullie expertise nodig!

Ik heb gezegd.

**Madam Dean,
Ladies and Gentlemen,**

I was supposed to give my farewell speech on the 15th of May last year. The speech was ready, the guests had been invited for an international symposium, hotels had been reserved despite the planned Eurovision Song Contest, and a reception and dinner had been arranged. Then corona threw a spanner in the works. Everything and everyone had to be cancelled. I included my farewell speech in the book that I presented in a webinar in June.¹

The sudden transition from a busy job in which you meet many people to the retirement phase in combination with an “intelligent” lockdown was a disorienting experience. Instead of personal meetings, we began holding Zoom and Teams meetings. My colleagues were suddenly very busy with on-line education.

It got very quiet in the streets. Almost no planes, very little traffic. The air was cleaner. The days became uniform. That quiet spring would later be called “the first wave”. It reminded me of the car-free Sundays in the Netherlands during the Den Uyl cabinet due to the international oil crisis, with those spectacular images of empty motorways. But unlike 1973, social distancing now predominated. Despite the announcement of effective vaccines, there were doubts about whether the spread of the virus was under control. In December, the number of infections was so high that a new lockdown was introduced.

What do lockdowns and social distancing do to people? Depending on their home situation, for some people they lead to loneliness, uncertainty and resistance; for others to a feeling of resignation but also relief because social distancing means they are no longer socially obliged to kiss people they would prefer not to kiss. Despite our different experiences, this pandemic is confronting us all with one hard fact: the virus doesn’t care about national borders and is making full use of our lightning-fast mobility. Corona has shown us that society is not as controllable or as manageable as we thought.² You could also say that nature has made itself heard and has taken over control from humanity. As you may have noticed, I am talking about the coronavirus as if it were a living being that is mercilessly threatening us. So how do people actually envisage the virus? And is it different from pandemics in the early modern period, such as the plague, smallpox or cholera?

Although I discuss images of the virus, I want to focus on something else in

this speech. Twenty years ago, I held my inaugural lecture here on campus; it was called *The choreography of time*. That was three months after the attack on the Twin Towers. Of course, 9/11 played a role in my argument about historical consciousness and the concept of time. Now there is another major event, but this time of a completely different nature. What are the possible effects of corona on historical consciousness? Will Covid-19 form a rupture between the past and the future?³ I will start with some background information about the conceptualisation of mankind, history and nature.

“History proper and pseudo-history”

As most academic historians know, R.C. Collingwood regarded the history of mankind as “history properly”. According to Collingwood the processes of nature can be described as sequences of mere events, but those of human history cannot. In his 1936 essay “Human nature and human history” he writes that “All history is the history of past thought.”⁴ A few years later he states in his autobiography:

“Historical knowledge is the re-enactment of a past thought *incapsulated* in a context of present thoughts, which, by contradicting it, confine it to a plane different from theirs.”⁵

So historians investigate past events and reconstruct in the present the thoughts people had about them when they acted in the past. In their research, historians distinguish an outside and an inside of events. The *outside* is where, when and how an event took place. The *inside* is the thinking process about purposes and motives, however fleeting. The *action* unites the two sides.⁶ For example, Julius Caesar’s crossing of the Rubicon can be “rethought” on the basis of his ideas about power in the Roman republic. And Grigoriy Princip’s assassination attempt in 1914 on the Austro-Hungarian heir to the throne can be “rethought” on the basis of his struggle for the independence of all Slavic peoples.⁷ A battle, attack, war, speech, marriage or any human action in the past can be actualised, using evidence detected by researchers, by means of a mental re-enactment in the present of past considerations and ideas about the event.

This is impossible in the case of nature, Collingwood argues. Nature is changeable, but that does not make it history. Astronomy, geology, palaeontology do have a historical dimension, but unlike human history, the movement of celestial bodies, the origin of the earth or volcanic eruptions lack an inner side with thought processes. Nature has no historicity. By historicity

we mean that besides the history of existence, there is also a consciousness of that history. People *exist* in time next to other entities: they experience themselves as part of the passing of time and there is, in whichever form, some kind of connection with the past.⁸ Because nature does not act according to Collingwood's definition, he calls its history "pseudo-history" or improper history.⁹ In short, in nature there is no agency, no body that deliberately performs actions.

Yet people often talk about nature as if it were an actor, and natural phenomena such as storms and hurricanes are personified. In the past, diseases and pandemics also featured as characters in poems and songs.¹⁰ Marita Mathijssen recently gave a fine example of the poet Johannes Hasebroek, who wrote about the second cholera pandemic in 1848:

Who are you, unknown
And unwanted guest,
Who, wherever I turn,
Surprises me,
When I direct my steps to the field
I see you threatening,
And when I want to walk to town,
Your face is grinning at me.¹¹

The current coronavirus does not appeal to the imagination any less, as witnessed by the songs, poems¹² and especially metaphors. Prime Minister Mark Rutte promised at the press conferences to "beat" the virus, "hit it with a hammer" and build "a protective wall" around it. Minister of Health Hugo de Jonge spoke of a "mammoth oil tanker".¹³ Minister of Economic Affairs Wopke Hoekstra compared the corona pandemic to a black swan that flew into the Netherlands.¹⁴ The *de Persgroep* columnists who had conversations with the coronavirus and who saw him – because the virus is a man – as a demonic figure who is constantly stirring up unrest, pitting people against each other and saddling politics with diabolical dilemmas (whether to relax the restrictions or not, whether to vaccinate or not).¹⁵

CNN journalist Fareed Zakaria sees the virus as the great accelerator of what had already been set in motion by globalisation, such as the sharp increase in inequality between the rich and the poor.¹⁶ In his book *Ten Lessons for a Post-Pandemic World*, he argues that Covid-19 has fundamentally changed the world. An attack or a war can have a major impact, but there are always countries and regions somewhere in which people hardly notice it. In an interview with historian Niall Ferguson, he recently said: "9/11 had no effect on the lives of people in India. Covid has affected everyone."¹⁷ The virus

is everywhere.

People are now being vaccinated in the hope of containing the virus. But virologists are saying that other dangerous viruses are on the way. It looks like a fight between man and nature. Ferguson even believes that corona is nature's revenge. That sounds intentional and perhaps a little exaggerated, but the question is whether Collingwood's distinction between proper and pseudo-history does not stimulate an outdated human/nature dualism.

Humans as a planet-changing species

We now have a remarkable situation where on the one hand, people are being held hostage by the coronavirus as an invisible force of nature, while on the other hand, they are an indomitable force, undermining the biosphere. Humanity has become a planet-changing species, a Leviathan that has ruthlessly exploited the planet over the centuries. Important causes of this include globalisation, urbanisation, market thinking and the unbridled growth of capitalism.¹⁸ Historians such as Dipesh Chakrabarty, David Christian and Cynthia Brown conclude that we have arrived in the Anthropocene, the successor to the Holocene geological epoch, which existed since the end of the last Ice Age (around 11,700 years ago).¹⁹ The main characteristic of the Anthropocene is that humans determine what happens to nature and the ecosystem.²⁰ Primeval forests, landscapes and animal species are threatened by human intervention, and what is left is protected as heritage or restored as "old" nature with the support of UNESCO. The more landscapes, fauna and flora that are threatened, the more beautiful nature films we can watch in our living rooms, accompanied by reassuring voice-overs by people like David Attenborough. The world as a big theme park.

Scientists are calling for greater ecological awareness – or for a "great reset" as the World Economic Forum in Davos has done²¹ – to learn from the coronavirus and to use the experiences positively for the realisation of an ecologically responsible future. French philosopher Bruno Latour is advocating a radically different relationship to the planet. He believes that humans are too stuck in the old idea of progress, where the planet was regarded as an inexhaustible source for too long with man pitting himself against nature: "We can only find new solutions when we start to relate ourselves radically differently to the planet and its inhabitants."²² People, fauna, flora, landscapes and things are inextricably linked. In his 1991 book *We Have Never been Modern*, Latour argued for an experiment to give things, such as nature, a political voice, a "parliament of things."²³ This is quite far-reaching, and Latour has

recently refined his ideas somewhat.²⁴ Nevertheless, this approach has now been made concrete in New Zealand, where the Whanganui River – entirely according to the wishes of the native Maori community – has been granted a legal personality.²⁵ A full-blown North Sea Embassy has been established in the Netherlands to investigate whether animals, plants, people and things in and around the North Sea can have a voice. On the website, we read: “First we are going to learn to *listen to* the sea, then learn to *speak with* it to finally be able to *negotiate on behalf of* the sea and marine life.”²⁶ If you expand this, then the herrings in the North Sea should also have been invited to the Brexit negotiations

All these examples are an expression of a growing discomfort about the destruction of the biosphere and the planet, and of a growing realisation that the opposition man versus nature does not make sense. However, historians hardly ever focus on these issues. In 2005, historian Leora Auslander said: “Historians are, by profession, suspicious of things.”²⁷ Despite environmental history and the material turn, we remain strongly focused on written sources in the footsteps of Leopold von Ranke, although a change is under way.²⁸

Latour is also one of the founders of the well-known Actor Network Theory (ANT), a group of scientists who have advocated a constructivist approach to the changing relationship between people and things since the 1980s. In ANT, phenomena are interpreted as social networks in which the classic, essentialist contrast between active people and passive objects is questioned.²⁹ In this vision, objects, quasi-objects and other non-human elements in a network can possess agency (action potential). In recent years, nature has been explicitly included in this approach. Researchers in heritage studies, such as Sían Jones, emphasise the networks of inalienable relationships between people, places and things across space and time.³⁰

Things are neither neutral nor passive, and often linked to a particular environment. In her book *Spiegelreflex*, Susan Legêne analyses ethnographic objects, educational materials, textiles and other visual sources of European colonialism that underpinned the building of nation states.³¹ Dutch colonial wall charts are a well-known example of this.³² After Indonesia and Suriname became independent, these sources disappeared into the depots of Dutch museums. Many of these objects had travelled long distances in time and space. They were exhibited again in the past few decades, but this time from a post-colonial perspective. The exhibitions sometimes provoke strong reactions. This is evident from the act of five Congolese people who stole a wooden tomb sculpture from a display case in the Africa Museum near Nijmegen last year and filmed themselves in the act. It was a performative statement against the exhibition of looted colonial art. With their “rob-

bery” they were implying: “This object must go back home to our country.”³³

Studies into the life story of objects – known from the research of anthropologist Igor Kopytoff³⁴ – have since been expanded to include the biographical historical approach to place and landscape. Historian Paula Findlen advocates an integrated approach to the history of man and nature.³⁵ And during the last digital KNHG annual conference, “More than Human Past: Historians, Eco-history and Environmental Humanities”, in collaboration with the Free University of Amsterdam, the question of the historical actorship of the environment and the importance of environmental history was discussed.³⁶ Interdisciplinary research into the environment, climate, biosphere and material surroundings can lead to new insights into natural phenomena, pandemics, the interaction between people, animals, plants and objects, and to the recalibration of concepts such as autonomy and property.³⁷ Does nature have an inner side? I don’t think so. It makes no sense to “rethink” the melting of a glacier or the falling of a comet. Collingwood had a point in that regard. But his distinction between proper and improper history has contributed to the image of the superior man as an active actor in opposition to a passive nature. Nature, including human activity, works 24 hours a day and has its own dynamic.

If Covid-19 has shown us one thing, it is that the neglect of the entanglement of people, climate, flora, fauna, globalisation and material culture is damaging our living environment and may ultimately lead to the destruction of the planet and ourselves. It is time for more ecological awareness and it is time to stop the transport of goods and people around the world, the widespread destruction of forests and landscapes, the overexploitation of the earth, the use of pesticides and fertilizers, and the trafficking of rare animals and plants. All of these human interventions stem from different – sometimes even well-intentioned – motives, ranging from the unstoppable hunger for enormous profits and job creation to the strengthening of spiritual forces and the preservation of cultural heritage through tourism. This way of dealing with the planet is leading to “desertification” (desiccation and monoculturalism) and to the de-historicisation of landscapes (the equalisation or erasure of their history). According to historian Auke van der Woud, concepts such as “wastelands” have disappeared not only from the Dutch landscape but also from our collective memory and language use.³⁸ It is a form of ecological amnesia.

In the meantime, we are well on the way to a self-created ecocide. Although we know much more about viruses than during the Spanish flu in 1918, governments are focusing mainly on combating the phenomenon (not unimportant of course) and too little on prevention. The starting point is still

that nature is something outside of us and that agency is reserved for people to initiate change. This human/nature dualism has been deeply rooted in Western thinking since Rousseau. Nature was glorified, placed on a pedestal, romanticised and objectified.³⁹ Under the influence of rationalism, capitalism, urbanisation and industrialisation, humanity pitted itself against nature. Contemporary historical consciousness is based on this dichotomy. I will now discuss this issue based on the concept of historical culture.

Historical culture and historical consciousness

In Rotterdam, we take a broad and dynamic approach to historical culture. We examine the interconnectedness of popular and academic forms of historiography on three levels: the *narratives* about the past; the *organisation* of their significance (e.g. archives, chairs, statues, rituals); the *historical concepts*, the often unconscious ideas about the historical process (e.g. progress, decline, eschatology).⁴⁰ In this approach, historical consciousness is part of a historical culture: the awareness of our own historicity, of everything that surrounds us and of the place that orientation in time takes in every action. In this way, historical consciousness is historicised and stripped of its universal pretensions that are actually based on a Eurocentric world view.⁴¹ For example, historical consciousness has a different meaning in the historical culture of the Maori in New Zealand than in the Netherlands. The Maori people and nature are linked, as evidenced by the legal recognition that the Whanganui River is “a singular entity that is ‘indivisible’ from its people.”⁴² In the Netherlands, historical consciousness is based on the notion of a makeable future with humans as an active actor towards nature.

In hermeneutic philosophy, historical consciousness means the realisation that we are part of a tradition of traditional interpretations – in terms of Hans-Georg Gadamer: the *Wirkungsgeschichte* (history of effect). Interpretation or *understanding* is, according to Gadamer, the basic activity of human existence.⁴³ We always understand the world from familiar interpretive frameworks, the *pre-understanding*, which are linked to the culture in which we grow up. Over the course of their lives, people, either gradually or not gradually, adjust their frames of interpretation, because every experience is a process of (often unconscious) mediation between old and new.⁴⁴ New experiences can also clash with existing interpretive frameworks. Gadamer calls the awareness of the ongoing *Wirkungsgeschichte* “historically effected consciousness.”⁴⁵ Although we can never fully grasp the history of effect, awareness of it is crucial because it undermines the idea of fixed interpreta-

tions and canons.⁴⁶

This discourse is just as likely to have a Western perspective, of course, but it does contain points of reference for a more global ecological historical understanding. Hermeneutists argue that people can learn from each other and from their environment in a conversation. A *historical* conversation then roughly consists of two steps: understanding sources from the past on the one hand and reflection on one's own contemporary position and possible emotions on the other.⁴⁷ The conversation with the source to be interpreted (e.g. the story of a veteran, a charter, monument, photograph or landscape) can make us aware of our preconceptions and encourage us to critically question our own interpretations. In this way, an open attitude can arise towards existing traditions and the way they function.⁴⁸

Conclusions

So what then can we conclude about the effects of corona on historical consciousness? One effect relates to time orientation. Due to the global scale and impact of the virus, people in the post-corona world are expected to think in terms of the time before and after corona. This is already happening. Newspapers sometimes even write about 2020 as a corona disaster year,⁴⁹ an indication of a collective experienced rupture. There is a good chance that this experience will influence periodisation in history and history education.

Another effect is the impact it is having on the practice of historical research. Partly under the influence of corona, historians have started to focus more on ecological sources (e.g. water management, land consolidation, peat exploitation) and interest in ecological history has increased.⁵⁰ The same applies to the world of education and museums, where environmental history and heritage education offer good starting points for the integration of an ecological perspective.⁵¹ The one-sided Rankean emphasis on written sources, scriptocentrism,⁵² has been discredited. In addition to documents, historians now increasingly use sensory and non-human sources.⁵³ A conversation with an eroding landscape or a pandemic may seem strange, but – just like a text or a monument – natural phenomena can be interpreted historically. A fruitful perspective is the biographical historical approach, such as landscape biography.⁵⁴ Which brings me to the third effect.

In 2008, Chakrabarty noted: "The wall between human and natural history has been breached."⁵⁵ Perhaps it has indeed come to that. Corona has increased the urgency to think beyond the human/nature divide and to be aware of the continuous involvement of humans in the world. The planetary

health is now at stake: people's well-being depends on a healthy planet.⁵⁶ However, the World Economic Forum's pursuit of an ecologically responsible future requires a new past. As humanities scholars, we are faced with the task of compiling an integrated history of man, nature and the environment in collaboration with anthropologists, biologists, virologists and earth scientists. If that does not happen, we will be surprised again by the next pandemic. This means that we have to distance ourselves from the human/nature dualism with man as the central actor. What we call nature is a cultural and historical representation that presents itself to us through the history of effect (Wirkungsgeschichte). The idea of nature as a manageable and planable entity outside of us originated at a particular moment in history and is not universal. If people become aware of this specific history of effect, it can give rise to greater ecological historical consciousness. Then corona is an ecological rupture experience, a point of no return.

Acknowledgements

I would like to take this opportunity to thank a number of people. First of all, Siep Stuurman, who was an inspirational colleague at the Faculty for ten years. He and Kees Ribbens helped me founding the Centre for Historical Culture (the CHC) in 2006. Robbert-Jan Adriaansen was the CHC's first student assistant. Since the start he enthusiastically took care of the website and the Newsletter and made a huge contribution in terms of content. Partly due to the acquisition of various grants – NWO, contract funding and the War Heritage project – the CHC has grown into a substantial research group. Moreover, Leiden didactician Leo Dalhuisen donated his history methods and didactic books to the CHC, which enabled us to build a unique Historical Didactic Collection with the University Library. I would like to thank everyone who has contributed to the CHC over the years: student assistants, PhD students, postdocs, assistant professors, endowed and ordinary professors, and the Library. We have organised exciting research seminars and international conferences, concluded with convivial dinners. One of the highlights was the New Year's meeting in Nijmegen in 2017 January: "The Great CHC Bake-off".

The CHC also received international support, notably from Peter Seixas, Director of the Centre for the Study of Historical Consciousness at the University of British Columbia in Vancouver. His research and Centre have served as an example for the CHC. I am also grateful to Mario Carretero of the Universidad Autónoma in Madrid. Mario invited me to give a paper in

Madrid in 2010; we became friends. With Mario and Stefan Berger from Bochum, we embarked on the adventure to compile the great *Research Handbook Historical Culture and Education*. I also thank Angela Bermudez, Terrie Epstein, Anna Clark, Carla Peck, Jocelyn Létourneau, Sían Jones, Terry Haydn, Karel van Nieuwenhuyse, Kaat Wils and Berber Bevernage for their collegial friendship.

Th ough the excellent contacts with the VGN, EUROCLIO and LKCA, I have learned a great deal over the years about developments in the teaching of history, heritage and museums. Joke van der Leeuw, founder and fi st director of EUROCLIO, played a central and stimulating role in this.

I look back with great pleasure on my time as Faculty Programme Director and on the intensive collaboration with Sonja Braber and Marlite Halbertsma. We conducted the fi st external Education Review in 2004. Over the past twenty years, I have been involved in ten peer reviews for education and research in diffe ent roles: 6 external and 4 mid-term reviews. Fortunately, they were all positively assessed. Can I make a friendly request to the Executive Board? Please put an end to those mid-term reviews! Th y're not easy as is always claimed. On the contrary, they make the regular work unnecessarily difficult.

In the History department, I had great contact with many students and colleagues, such as during the theoretical and methodical history courses, the excursions, the annual Master The is Market, the innovation of the Bachelor of History programme in 2014, and the department's management. But this would never have happened without the support staff. I was pleasantly surprised that some colleagues nominated me for the Athena Prize, which I received from the Executive Board in 2015. Many thanks to you all, also for all the sweet e-mails, cards and fl wers I received in 2020!

Outside Erasmus University, it was a privilege to be part of inspirational associations such as the acclaimed *Tijdschrift voor Geschiedenis*. Several times a year, as the Editorial Board we discussed articles that had been submitted, theme issues, historiographical debates and the new layout. I will not easily forget the dinners in Utrecht, when we still smoked small cigars.

For many years I enjoyed the Board membership of the Premium Erasmianum and have dear memories of Max Sparreboom, Director of the Premium and previously Dean of the Faculty, with whom I had worked as Programme Director.

The KNAW Science Committee of the NIOD was very special when Marjan Schwegman was the Director. Our meetings during a difficult period for NIOD, sometimes with a small circle of experienced administrators, were instructive and pleasant.

I'm now experiencing the same pleasant atmosphere in the NL-Lab KNAW Humanities cluster, the History and Letters committee of the PB Cultuurfonds, the Huizinga Research School and the Council for the Humanities.

Finally, in difficult situations you find out how important colleagues are. I would like to thank everybody in the Erasmus School of History, Culture and Communication who supported me in 2019, especially the Management Team – Susanne Jansen, Jeroen Jansz and Filip Vermeylen – and the other full professors Gijsbert Oonk, Dick Douwes and Alex van Stipriaan. I thank Paul van de Laar, my successor as department head, for our conversations in a later phase. And of course there was my circle of friends, my family and my beloved partner, Hans. With you all I was always able to put things into perspective.

Dear colleagues, I sincerely hope that you will continue to uphold and honour the humanities, and especially History, at Erasmus University Rotterdam. Not only this university, but the whole world, needs your expertise!

Thank you.

Afkortingen / abbreviations

CHC	Center for Historical Culture
EUROCLIO	European Association of History Educators
KNAW	Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences
KNHG	Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap Royal Netherlands Historical Society
LKCA	Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst National Knowledge Institute for Cultural Education and Amateur Art
NIOD	NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies NIOD Institute for War, Holocaust and Genocide Studies
NWO	Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek Netherlands Organisation for Scientific Research
VGN	Vereniging van docenten in Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland Association for History Teachers in the Netherlands

Notes

- 1 Maria Grever, *Onontkoombaar verleden. Reflecties op een veranderende historische cultuur*. Hilversum: Verloren, 2020.
- 2 For the same kind of reasoning, see Carlos de Bourbon de Parme, Sylvester Eijffinger and Paul van Geest, *Wat is wijsheid? Enige gedachten over de natuur, de economie en de zin van het leven na de coronacrisis*. Baarn: Adveniat, 2020, 8 and 50.
- 3 Reinhart Koselleck, "'Erfahrungsraum' und 'Erwartungshorizont' – zwei historische Kategorien", in Idem, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt: Suhrkamp, 1979, 349-375, 367; Piet Blaas, *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees Historisch Bewustzijn*. Den Haag: Nijgh & Van Ditmar, 1988; Maria Grever, *De encensering van de tijd*. Oratie Erasmus Universiteit Rotterdam, 2001; Robbert-Jan Adriaansen, "Generaties, herinnering en identiteit", *Tijdschrift voor geschiedenis* 124 (2011) 221-237.
- 4 R.G. Collingwood, *The Idea of History* (revised edition). Edited with an introduction by Jan van der Dussen. Oxford / New York: Oxford University Press, 1994, 215
- 5 R.G. Collingwood, *An Autobiography*. With a new introduction by Stephen Toumin. Oxford: Clarendon Press, 1978 (originally published 1949), 114. See also R.B. Smith, "R.G. Collingwood's definition of historical knowledge", *History of European Ideas* 33 (2007) 350-371.
- 6 Collingwood, *The Idea of History*, 213 See also W.J. van der Dussen, *Filosofie van de geschiedenis. Een inleiding*. Muiderberg: Coutinho, 1986, 147-148
- 7 Tim Butcher, *The Trigger. The Hunt for Grigoriy Princip: the Assassin Who Brought the World to War*. London: Vintage, 2014.
- 8 Hans Ruin, "Historicity and the hermeneutic predicament: from York to Derrida", in D. Zahavi ed., *The Oxford Handbook of the History of Phenomenology*. Oxford: Oxford UP, 2018, 717-733. Collingwood, however, does acknowledge that historicity is a matter of degree. Even among non-human animals there are beginnings of historical life. He mentions the example of cats, "which do not wash by instinct but are taught by their mothers. Such rudiments of education are something not essentially different from an historic culture." Collingwood, *The Idea of History*, 227.
- 9 Collingwood, *An Autobiography*, 107 and 109. See for this distinction also Van der Dussen, *Filosofie van de geschiedenis*, 146
- 10 See Lotte Jensen's research on songs about drought, floods, and insect infestations, part of her NWO Vici *Dealing with disasters. The shaping of local and national identities in the Netherlands, 1421-1890*.
- 11 Marita Mathijssen, "De corona van de negentiende eeuw: cholera", *Neerlandistiek. Online tijdschrift voor taal- en letterkundig onderzoek*, 14 March, 2020 (<https://www.neerlandistiek.nl/2020/03/de-corona-van-de-negentiende-eeuw-cholera/>). Translation Mario Anić.
- 12 For example Kalvijn, "Corona afscheidslied" (<https://www.youtube.com/watch?v=Kpe35dER5zQ>); the Mexican song with dancing hospital staff "*La Cumbia Del Coronavirus*" (<https://www.quest.nl/maatschappij/cultuur/a3146503/liedjes-coronavirus-vietnam-mexico-china/>); *a poem of grateful patient* (<https://ggnet.nl/content/gedicht-over-corona-mijn-dank-aan-ggnet>); *and other poems* (<https://www.poezieverrijkt.nl/gedichten/coronagedicht-van-joke-pen/>).
- 13 See the hilarious summary of the metaphors that Prime Minister Mark Rutte and

- Minister Hugo de Jonge used at press conferences in the satirical program “Even tot hier”, NPO-1, 12-12-2020. Metaphors for the control of the virus included: “a car, marathon, T-junction, balance beam, steering via the dashboard, steering on the rearview mirror, a mammoth tanker, a roller coaster” (https://www.npostart.nl/even-tot-hier/12-12-2020/BV_101402045).
- 14 Mark Lieveisse Adriaanse, “Eerst overmoedig, toen onmachtig”, *NRC* 19-12-2020.
 - 15 I thank Frits Abrahams for these characterizations. See also his corona columns in the *NRC*, like “Interview met Het Virus (5)”, *NRC*, 2-12-2020 and “Interview met Het Virus (6)”, *NRC* 18-1-2021.
 - 16 Fareed Zakaria, *Ten lessons for a Post-Pandemic World*. New York: Norton & Company, 2020.
 - 17 Zakaria in an interview with Nail Ferguson on 29-10-2020 in a series of the Yalta European Strategy Group / Victor Pinchuk Foundation (<https://www.youtube.com/watch?v=NkdMoh611GM>).
 - 18 E.G. Smith, “Coronavirus and the need for a social ecology” Institute for Social Ecology, 11-3-2020 (<https://social-ecology.org/wp/2020/03/coronavirus-and-the-need-for-a-social-ecology/>).
 - 19 Dipesh Chakrabarty, “The climate of history: four theses”, *Critical Inquiry* 35 (2008) 197-222; David Christian and Cynthia Brown, *Big history. Between Nothing and Everything*. New York: McGraw-Hill Education, 2013.
 - 20 Chakrabarty, “The climate of history”; Christian and Brown, *Big history*.
 - 21 World Economic Forum in Davos (<https://www.weforum.org/great-reset/>).
 - 22 Lianne Tijhaar, Interview met Bruno Latour, *Trouw*, 21-11-2020.
 - 23 Bruno Latour, *We Have Never been Modern*. Cambridge MA, Harvard University Press, 1993 (oorspr. 1991). Zie m.n. 142-145.
 - 24 Radboud Reflects, “The Parliament of Things”, lecture by Bruno Latour, Radboud Universiteit, 23-10-2020 (<https://www.ru.nl/radboudreflects/terugblik/terugblik-2020/terugblik-2020/20-11-23-livestream-the-parliament-things-lecture/>).
 - 25 Aikatarini Argyrou and Harry Hummels, “Legal personality and economic livelihood of the Whanganui River: a call for community entrepreneurship”, *Water International* 44 (2019) 6-7, 752-768; Gabriella Codonesu, “Nieuw-Zeelandse rivier krijgt dezelfde rechten als een mens”, *Trouw*, 16-3-2017.
 - 26 Website Embassy of the North Sea (<https://www.ambassadevandennoordzee.nl/>).
 - 27 Leora Auslander, “Beyond words”, *American Historical Review* 110 (2005) 1015-1045, 1015.
 - 28 Brian Fay, “Environmental history: nature at work”, introduction to the theme issue of *History & Theory* 42 (December 2003) 1-4.
 - 29 Bruno Latour, “On recalling ANT”, in John Law and John Hassard eds., *Actor Network Theory and after*. Oxford: Blackwell, 1999, 15-25; Bruno Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford UP, 2005. According to Annemarie Mol ANT is not a theory nor a coherent framework. See her article “Actor-Network Theory: sensitive terms and enduring tensions”, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft* 50 (2010) 253-269.
 - 30 Sian Jones, “Negotiating authentic objects and authentic selves. Beyond the deconstruction of authenticity”, *Journal of Material Culture* 15 (2010) 181-203; Sian Jones, “Unlocking essences and exploring networks. Experiencing authenticity in heritage education settings”, in Carla van Boxtel, Maria Grever and Stephan Klein eds., *Sen-*

- sitive Pasts. *Questioning Heritage Education*, New York / Oxford: Berghahn Books, 2016, 130-152.
- 31 Susan Legêne, *Spiegelreflex. Culturele sporen van de koloniale ervaring*. Amsterdam: uitgeverij Bert Bakker, 2010, pp. 20-23.
 - 32 The National Education Museum in Dordrecht has a large collection of history wall charts with a considerable number about the colonies. See also the website set up by the Education Museum (<http://historywallcharts.eu/>) and Maria Grever, "Geschichtsschulwandbilder im Internet. Ein digitalisiertes Erbe europäischer Bildungsgeschichte", *Zeitschrift für Museum und Bildung* 73 (2011) 44-55.
 - 33 Jasper van Gruijthuijsen, "Activisten stelen houten grafbeeld uit Afrika Museum", *De Gelderlander*, 11-9-2020. The African activists were sentenced to a fine of 250 euros and suspended prison terms of one to two months. See Renske van den Berg, "Afrikaanse activisten veroordeeld voor stelen beeld uit Afrika Museum: 'We wilden geesten van onze onthoofde voorouders vrijlaten'", *De Gelderlander*, 12-1-2021.
 - 34 Igor Kopytof, "The cultural biography of things: commoditization as process", in Arjun Appadurai ed., *The social life of things. Commodities in cultural perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986, 64-91; Jan Kolen, *De biografie van het landschap: drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Amsterdam: VU, 2005; Heleen van Londen, "Cultural biography and the power of image", in Wim van der Knaap and Arnold van der Valk eds., *Multiple landscape. Merging past and present*. Wageningen: WUR, 2006, 171-81; Nico Roymans et al., "Landscape biography as research strategy: the case of the South Netherlands project", *Landscape Research* 34 (2009) 3, 337-359; Zeynep Çelik, "Colonial statues and their afterlives", *The Journal of North African Studies* 25 (2020) 711-726.
 - 35 Paula Findlen, "Objects of history: the past materialized", *History & Theory* 59 (2020) 270-282. See also Timothy LeCain, *The Matter of History: How Things Create The Past*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
 - 36 Vincent Bijman, Deelnemersverslag van het digitale KNHG Jaarcongres 2020, 19-11-2020 (<https://knhg.nl/2020/12/04/historici-en-environmental-humanities-een-deelnemersverslag-van-het-digitale-knhg-jaarcongres/>) and the website of the Environmental Humanities Center, Vrije Universiteit. See also Leonie Cornips' research on the language of animals, University Maastricht / NL-Lab KNAW Humanities Cluster (<https://www.youtube.com/watch?v=S8zZngioOe4&feature=youtu.be>).
 - 37 See for the interdisciplinary nature of environmental history Melanie Arndt, "Environmental history", *Dokupedia - Zeitgeschichte*, 23-8-2016.
 - 38 Auke van der Woud, *Het landschap, de mensen 1850-1940*. Amsterdam: Prometheus, 2020, 24.
 - 39 Timothy Morton, *Ecology without Nature. Rethinking Environmental Aesthetics*. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 2007, 5 en 15-6.
 - 40 Maria Grever and Robbert-Jan Adriaansen, "Historical culture: a concept revisited", in M. Carretero, S. Berger and M. Grever eds., *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2017, 73-89. See also Grever, *Onontkoombaar verleden*, 8-9.
 - 41 Jörn Rüsen and other didactics scholars interpret historical culture as an expression of historical consciousness. In this way they assume that historical consciousness exists outside of historical culture providing it with an essentialist, a-historical and universal meaning. See Jörn Rüsen, "Geschichtskultur", in Klaus Bergmann et al.

- Eds., *Handbuch der Geschichtsdidaktik*. Seelze-Velber: Kallmeyer'sche Verlagsbuchhandlung, 1997, 38-41. See also Peter Seixas, "Indigenous historical consciousness: an Oxymoron or a Dialogue?" In Mario Carretero, Mikel Asensio and María Rodríguez-Moneo Eds., *History education and the construction of national identities*. Charlotte NC: IAP, 2012, 125-138. For an extensive critical discussion on the interpretation of historical consciousness, see Maria Grever and Robbert-Jan Adriaansen, "Historical consciousness: the enigma of different paradigms", *Journal of Curriculum Studies* 51 (2019) 814-830.
- 42 Argyrou and Hummels, "Legal personality and economic livelihood of the Whanganui River", 752.
- 43 Veronica Vasterling, 'Hans-Georg Gadamer, Wahrheit und Methode', *De humanistische canon* (<https://humanistischecanon.nl/venster/geesteswetenschappen/hans-georg-gadamer-wahrheit-und-methode-1960/>).
- 44 Hans-Georg Gadamer, "The problem of historical consciousness", in Paul Rabinow and William M. Sullivan eds., *Interpretive social science: a second look*. Berkeley: UCL, 1987, 82-140, 84 en 140.
- 45 Hans-Georg Gadamer, *Truth and method*. London / New York: Continuum, 1989 (2nd revised edition), 301.
- 46 However, this awareness belongs to historicity as well. See Grever, *Onontkoombaar verleden*, 169.
- 47 More on this issue chapter 10 in Grever, *Onontkoombaar verleden*, 160-172. See also Herman Paul, *Als het verleden trekt. Kernthema's in de geschiedfilosofie*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers, 2014, 170-176.
- 48 Th.C.W. Oudemans, 'Gadamers wijsgerige interpretatiekader', in Theo de Boer e.a., *Hermeneutiek. Filosofische grondslagen van mens- en cultuurwetenschappen*. Meppe / Amsterdam: Boom, 1988, 54-89, aldaar 58; Jos de Mul, "Hans-Georg Gadamer: *Wahrheit und Methode* (1960)", in R. Gabriëls red., *De 20^e eeuw in 10 filosofische boeken*. Amsterdam: Boom, 2009, 133-154.
- 49 See for example "Wuhan viert einde van rampjaar 2020", *De Telegraaf*, 31-12-2020; "Het rampjaar 2020 is voorbij, maar daarmee is de crisis nog niet bezworen", *De Limburger*, 7-1-2021.
- 50 For an excellent overview of eco-history, see Henny J. van der Windt, "Ecologische geschiedenis, een vak apart. Een historiografische inleiding", *Skript Historisch Tijdschrift* 29 (2007) 2, 5-12.
- 51 See Pieter de Bruijn, *Bridges to the past. Historical distance and multiperspectivity in English and Dutch heritage educational resources*. Rotterdam: PhD thesis EUR, 2014 and Geerte Savenije, *Sensitive history under negotiation: Pupils' historical imagination and attribution of significance while engaged in heritage projects*. Rotterdam: PhD thesis EUR, 2014. See examples of environmental history by local heritage organisations (<https://erfgoedstem.nl/erfgoedhuis-zh-presenteert-omgevingsgeschiedenis-via-youtube/?cn-reloaded=1>) and the recommendations of the committee Vakoverleg Erfgoededucatie, *Erfgoededucatie in het nieuwe curriculum* (2018).
- 52 Mamadou Diawara, "Historical programs. A western perspective", in Jörn Rüsen ed., *Western Historical Thinking. An Intercultural Debate* (New York / Oxford 2002) 148-151.
- 53 The Horizon 2020 research *Odeuropa: Negotiating olfactory and sensory experiences*

in cultural heritage practice and research supervised by Inger Leemans of the NL-Lab KNAW Humanities cluster on the role of smells in people's behavior in the past is a promising example (<https://odeuropa.eu/>).

- 54 Concrete applications of the biographic historical method to heritage education in Maria Grever and Carla van Boxtel, *Verlangen naar tastbaar verleden. Erfgoed, onderwijs en historisch besef*. Hilversum: Verloren, 2014, 46-57; various chapters in Van Boxtel, Grever and Klein eds., *Sensitive Pasts*; Maria Grever, "Teaching the war. Reflections on popular uses of difficult heritage", in Terrie Epstein and Carla Peck eds., *Teaching and Learning Difficult Histories. Global Concepts and Contexts. A Critical Sociocultural Approach*. New York: Routledge, 2017, 30-44. About the historical interaction between human beings and nature, see *De landschapsbiografie in de gemeentelijke omgevingsvisie*, report by Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Amersfoort, 2018.
- 55 Chakrabarty, "The climate of history", 221.
- 56 Samuel Myers and Howard Frumkin eds., *Planetary Health. Protecting Nature to Protect Ourselves*. Washington: Island Press, 2020; see also Johan Mackenbach, *Opgang en neergang van ziekten (Rise and fall of disease and other paradoxes of progress)*. Valedictory lecture, Erasmus University Rotterdam, 2020.

Maria Grever is emeritus hoogleraar Historische Cultuur aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Sinds 1 september 2020 is zij Research Fellow bij het NL-Lab KNAW Humanities Cluster.

Zij publiceerde tal van artikelen, monografiën en bundels over historische cultuur, historisch besef, erfgoed, canonisering van historische kennis, en nationale identiteit. Haar meest recente boek is *Onontkoombaar verleden. Reflecties op een veranderende historische cultuur* (2020). Momenteel is zij ook redacteur van de *Bloomsbury Digital Resource: Historiography and Historical Theory*.

Haar werk werd enkele malen bekroond. Zo ontving zij in 1996 de SNS Bank prijs voor beste dissertatie aan de Nijmeegse universiteit, in 1997 de Huib de Ruyter prijs van de Vereniging van docenten Geschiedenis in Nederland, en kreeg zij in 1998 de koninklijke onderscheiding Officier in de Orde van Oranje-Nassau. In 2010 werd zij lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) en in 2015 ontving zij de Athena Award van de Erasmus Universiteit. Zij is ook lid van de Raad voor Geesteswetenschappen.

* * * * *

Maria Grever is emeritus professor of Historical Culture at Erasmus University Rotterdam, and Research Fellow at the NL-Lab KNAW Humanities Cluster since 1 September 2020.

She has published many articles, monographs and edited volumes on historical culture, historical consciousness, heritage, canonization of historical knowledge, and national identity. Her most recent book is *Inescapable Past. Reflections on a Changing Historical Culture* (2020). Currently, she is also editor of the *Bloomsbury Digital Resource: Historiography and Historical Theory*.

Her work has been awarded several times. In 1996 she received the SNS Bank prize for best PhD dissertation at the University of Nijmegen, in 1997 the Huib de Ruyter prize from the Association of History Teachers in the Netherlands, in 1998 she received the royal decoration Officer in the Order of Oranje-Nassau. In 2010 she became a member of the Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW) and in 2015 she received the Athena Award from Erasmus University. She is also a member of the Council for the Humanities.

For more information see <https://www.eur.nl/people/maria-grever> and https://www.researchgate.net/profile/Maria_Grever

Prof.dr. Maria Grever is emeritus
hoogleraar historische cultuur aan
de Erasmus Universiteit Rotterdam
en research fellow bij het NL-Lab
KNAW Humanities Cluster.

Foto Wout van Assendelft.

